

УДК 172:34

Сердюк Іван Вікторович –
ад'юнкт Національної академії
внутрішніх справ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВА І МОРАЛІ ЯК РЕГУЛЯТОРІВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто взаємозв'язок права й моралі як соціальних регуляторів. Визначено, що право й мораль керують людськими вчинками, забезпечують порядок у взаєминах, формують модель поведінки, зорієнтовану на пріоритет справедливості, загального блага, гуманності, законності, рівноправності та інших найважливіших принципів і правил людського співжиття. Доведено, що процес взаємодії права й моралі сприяє більш глибокому вкоріненню моральних норм у суспільстві, підвищенню авторитету права, зростанню його ролі як соціального регулятора.

Ключові слова: право; мораль; соціальні норми; соціальні регулятори; природне право; юридичний позитивізм; деонтологічна етика.

У кожному суспільстві існує певна система соціальних норм, до якої належать право, мораль, звичаї, релігійні та корпоративні норми тощо. Загалом соціальні норми постають системою соціальної орієнтації, яку кожна людина отримує від народження у готовому вигляді, пристосовується до неї, або намагається певним чином змінити. Соціальні норми є важливою частиною духовного світу суспільства, його буття. Вони інституціоналізуються, формуються у сталі суспільні відносини, зміни в яких зумовлюють необхідність переосмислення ролі цих соціальних регуляторів. Передусім це стосується таких ціннісних форм людського буття, які завжди мали значний вплив на розвиток суспільства. Від їх взаємодії залежить стан законності та правопорядку в державі, рівень правосвідомості громадян тощо. Дослідження взаємодії права і

моралі в суспільному регулюванні завжди буде мати важливе значення, оскільки без урахування їх багатогранного зв'язку система законодавства є неефективною. Побудова стабільної економічної та політичної системи, формування громадянського суспільства і правової держави вимагає подолання колізій і протиріч між правом і мораллю, досягнення глибокої та гнучкої взаємодії між ними. Дослідження взаємозв'язку права і моралі має важливе значення для оптимізації процесів соціального регулювання, що може стати важливою засадою соціального і духовного відродження України.

Метою пропонованої статті є прагнення визначити співвідношення та взаємовплив права і моралі як регуляторів суспільних відносин.

Філософсько-правові аспекти взаємозв'язку права і моралі розглянуто у дослідженнях О. К. Абросімової, Ю. М. Бондар, П. Гетьмана, А. А. Гусейнова, О. Г. Данільяна, О. П. Дзьобаня, С. В. Дрожжиної, О. М. Єлманової, М. М. Космій, О. Е. Лейста, Д. Ллойда, В. С. Нерсисянца, Г. Радбруха, Е. Ю. Соловйова та ін. Про окремі аспекти аналізованих феноменів йдеться в роботах із загальної теорії права, зокрема С. С. Алексєєва, М. С. Кельмана, Н. І. Матузова, Н. М. Моїсєєва, О. Ф. Скакун, Г. Ф. Шершеневича. Тема взаємозв'язку права і моралі завжди цікавила дослідників. Однак переважно науковці приділяють увагу правовому або соціально-філософському аналізу взаємодії права і моралі. Тому цю тему можна вважати актуальною для написання монографічних досліджень, присвячених філософсько-правовому аналізу та з'ясуванню сутнісних засад взаємозв'язку права і моралі як соціальних регуляторів.

Упродовж усієї історії розвитку філософсько-правової думки питання кореляції, співвідношення права і моралі було предметом наукових дискусій. У кожному суспільстві право виконує роль стрижня суспільного устрою. Право й мораль у кожній історичній епосі взаємодіяли як соціальні регулятори. Історично особливості їхньої взаємодії визначаються конкретними умовами існування соціуму, тобто станом розвитку економіки, політики, культури, соціальної структури суспільства тощо. Право і мораль розвиваються разом із

суспільством як соціальні інститути. І хоча взаємодія й взаємовплив між ними історично набувають різних форм, змісту і значення, вони зберігають нерозривний внутрішній взаємозв'язок. Так, у минулому релігійні переслідування і втручання влади в особисте життя людей ґрунтувалося на отождоженні права й моралі. Таким чином, законодавство поширювало свій вплив на внутрішній світ особистості, регулювало моральну гідність людських учинків. Різка відмежування права від моралі, навпаки, призводило до індиферентності права щодо моральних проблем. Тоді задача права звужувалася до розмежування зовнішньої свободи людей. А як саме люди скористаються своєю свободою (зважаючи на моральні вимоги чи ні) – це вважалося їх особистою справою, законодавчо не врегульованою.

Світовий досвід переконує, що взаємодія права і моралі актуалізується в переломні періоди історії суспільства, коли відбувається не лише трансформація економічного, політичного та соціального устрою, але й усього укладу життя. З розвитком і ускладненням суспільних процесів проблема взаємодії права й моралі стає все більш значущою. У сучасному суспільстві відбувається ускладнення її структури і процесів, вона вже не містить єдиної для всіх системи моральних цінностей. Пліуралізм моралі зумовлює пліуралізм праворозуміння, що призводить до розбіжностей розуміння взаємозв'язку права й моралі. Таким чином, необхідно прагнути до того, щоб різні варіанти вирішення цієї проблеми не протидіяли, а співіснували і взаємодіяли.

Право й мораль є елементами загальнокультурної нормативної системи, які органічно входять у соціальний контекст, водночас залишаючись автономними і самостійними. Однак питання щодо визначення співвідношення цих соціальних регуляторів донині залишається відкритим. Загалом у філософсько-правових дослідженнях переважає принцип моралізації права, згідно з яким, право залежить від моралі.

Моралізація права притаманна теоріям природного права, в яких природний і моральний порядок взаємопов'язані, а позитивне право має відповідати «природним» законам природи. Увагу в таких теоріях акцентують на основоположних

правових ідеях – свободі, рівності, гуманізму, справедливості. Авторитет позитивного права у межах цього підходу залежить від його здатності забезпечувати справедливість, оскільки несправедливе право не є правом. Позитивне право підлягає не лише інструментальній, але й моральній оцінці. Цінності природного права не зникають навіть після поглинання позитивним правом, а переходять до категорії узаконених, частково залишаючись у сфері власне моральних цінностей. За такої позиції право цілком не ототожнюють з мораллю, його розуміють як її «мінімум», важливу її частину, яку захищає держава. Так, С. В. Джолос зазначає, що «ідеалістичний характер природно-правових уявлень орієнтує суспільство на природне право як зразок і мірило позитивного права» [1, с. 37]. Моралізація права має низку недоліків, зокрема вона розглядає сутнісні відмінності цих соціальних регуляторів. Таким чином, повне підпорядкування права моралі є таким самим перегином, як і їх цілковите розмежування.

Метою як моральних, так і правових норм є регулювання суспільних відносин, утвердження в житті суспільства загальнолюдських цінностей, принципів свободи і справедливості. Моральний вплив на людину і суспільство є необхідним, однак він не може гарантувати благо і почуття безпеки. Право також не є абсолютним гарантом благополучного життя в суспільстві, але без нього це благополучне життя буде неможливим. Співвідношення права й моралі є досить неоднозначним, але не виникає сумніву, що ці соціальні норми є вищими цінностями для людини і суспільства.

Взаємозв'язок права і моралі має складний взаємозумовлений характер. Право створює умови добробуту суспільства, які містять вимоги щодо рівності всіх перед законом і розумної міри свободи. Беззаконня і вседозволеність призводить до морального занепаду, а право і законність можуть сприяти формуванню моральних критеріїв і звичок людей. Однак правова регуляція життєдіяльності людини повинна поєднуватися з моральною регуляцією і переконаннями. Право і мораль діалектично взаємопов'язані й взаємозумовлені. Під впливом високоморальних норм і цінностей право постійно

удосконалюється та чинить зворотний вплив на моральність, поведінку і традиції людей. Проте ця взаємодія є складною й неоднозначною.

Мораль і право мають різні критерії й соціальні виміри: мораль впливає на внутрішні спонування людини, її совість і почуття обов'язку; право зосереджується на суб'єктивних правах окремих осіб, визначає і юридично забезпечує їхній статус, юридичні можливості, оцінює поведінку індивідів з точки зору правомірного й неправомірного, законного й незаконного. Ці соціальні норми по-різному «намагаються соціалізувати особистість, пригнічуючи природну агресивність, стримуючи природні інстинкти і пристрасті, що спонукають людей до діянь, небезпечних та шкідливих для оточуючих і цього суспільства» [2, с. 189]. Право визначає, підтримує та регулює зовнішній порядок, а мораль формує соціальні якості особистості. Право повинно захищати суспільство від небезпечних діянь осіб, які нехтують правами й інтересами інших людей та суспільства в цілому.

Відмінність між правом і мораллю також виявляється у тому, що за наявності однакової ситуації, передумови, вони можуть розробити абсолютно різні, іноді навіть діаметрально протилежні способи її розв'язання. Право може засуджувати і навіть карати різні форми аморальної поведінки, але може й утримуватися від переслідування цілої низки аморальних явищ. Моральний обов'язок спасіння й збереження людського життя у багатьох випадках може не бути громадянським обов'язком. Існує багато прикладів, коли міркування вищого етичного порядку не відображаються у суспільній свідомості, тому тоді законодавець змушений створити норму, яка б дозволяла діяти відповідно до цих міркувань. Закон може відображати ту мораль, яка хоча й існує в суспільстві, але поступово замінюється більш гуманістичним підходом. У подібних ситуаціях зазвичай багато залежить від авторитетних громадян, які здатні повернути суспільну думку у бік необхідних правових реформ. Однак існують такі сфери людської діяльності, де законодавець свідомо утримується від підтримки моральних норм, оскільки механізм правосуддя позбавлений гнучкості для

вирішення конкретних проблем. До того ж, втручання у цю сферу скоріше призведе до ще більшого соціального зла, ніж його запобігання за допомогою чинних законів. Неминуча конкуренція між моральними і правовими оцінками часто призводила до соціальних конфліктів, єдиним варіантом вирішення яких були зміна та уточнення правових норм, або насильницьке придушення незадоволення (прошення боргів, пом'якшення занадто суворих законів, придушення протестів, встановлення диктаторських режимів тощо).

Українські дослідники вважають, що в сучасному правознавстві, зокрема вітчизняному, панівною є думка, що «нездоланної перешкоди між правом і мораллю не існує, хоча вони і не збігаються» [3, с. 120], «домінантне становище належить юридичному типу праворозуміння, який сягає корінням ідей природного права, а тому неминуче розглядає право крізь призму моралі та етики» [1, с. 37]. На відміну від теорії природного права, в якій ці два різновиди соціальних норм ототожнювалися, і юридичного позитивізму, в якому їх розмежовували і протиставляли, сучасний підхід акцентує увагу на їхньому синтезі.

Сфери дії правових і моральних норм часто не співпадають. Так, цілком поза сферою дії права перебувають моральні настанови і правила пристойності, опорою яких є моральна свідомість суспільства. Право не може бути аморальним, але не всі правові норми потребують морального виправдання, наповнення моральним змістом. З іншого боку, надання моральним нормам сили закону, позбавить мораль її основоположної характеристики – свободи вибору. Право ж за своєю суттю є вимогою належної дії відносно інших людей і передбачає примус. Як зазначає Г. Ю. Семігін, «там, де немає вторгнення у сферу чужої свободи, чужих прав і інтересів, там немає і підстав для правового втручання» [4, с. 76]. Однак примус є і в моралі. Згідно з деонтологічною етикою І. Канта, моральні переконання сприймають певною мірою як внутрішню систему насильства: здійснення моральних учинків не повинно залежати від власних прагнень та бажань [5, с. 839]. І. Кант вважає, що мораль є примусом, а моральний закон –

категоричним імперативом, оскільки цей закон абсолютний. Різницю між моральним і правовим примусом І. Кант вбачає у тому, що в моралі індивід примушує себе сам, а в праві монополія на примус належить державі.

Часто увагу звертають на ще одну відмінність між правом і мораллю, яка полягає у тому, що у державі застосування сили здійснюють спеціальні правоохоронні органи, а мораль не має такої централізованої системи примусу. Ця відмінність також є досить розмитою: у міжнародному праві немає централізованого органу правопорядку. Охорона ООН, її поліція і війська формуються з армій окремих країн, а отже у миротворчих місіях ООН одні держави діють проти інших. Таким чином, маємо констатувати: якщо право є системою примусу, то міжнародне право не відрізняється від міжнародної моралі, як його інколи і називають. У світській і релігійній моралі також існує застосування примусу (наприклад, заборона віруючим дивитись деякі фільми чи телевізійні програми, звертатися по медичну допомогу тощо).

Протиставлення права і моралі має певні негативні наслідки. Байдужість права до моралі неминуче призводить до визнання права людини на аморальні вчинки, якщо лише вона формально не виходить за межі визначеної законом свободи. Саме тому, коли внаслідок різкого протиставлення права і моралі свобода особистості отримала загально визнаний статус, виникло прагнення знову зблизити їх.

Ці соціальні норми не можуть відокремлено існувати і розвиватися. Як зазначає О. К. Абросімова, «це впливає із єдності самого суспільного життя. Право і мораль у їх взаємодії – сила, що спрямовує й корегує людські вчинки, забезпечує порядок у взаєминах людей. Вони багато у чому співпадають, а тому ефективність права залежить від того, наскільки воно повно відображає й охороняє моральні засади суспільного життя» [6, с. 22]. За такого підходу правова норма не може бути етично нейтральною, оскільки містить аксіологічний аспект. Моральна цінність права полягає у тому, що воно відстоює принцип норми. Саме завдяки ціннісному аспекту можна визначити ефективність правової норми в соціальній регуляції.

Право, яке засновано на моральних принципах, легше сприймається людьми і не викликає відторгнення. Засобом його забезпечення буде не лише державний примус, але й громадська думка. Якщо ж право суперечить моральним переконанням суспільства, то його норми будуть ігнорувати і порушувати. Там, де право не захищає своїх громадян, відбувається «ампутація» моралі, що призводить до беззаконня та несправедливості. Історія цивілізації показує, що мораль також неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового забезпечення її гарантій [6, с. 36].

Загальною сферою, що поєднує право й мораль, є прагнення встановити певні стандарти поведінки. У більшості цих основоположних стандартів право й мораль доповнюють і посилюють один одного. Життєдіяльність, безпека і процвітання людського співтовариства можливі лише за умов утримання від насильства і посягання на чуже майно. Кодекси моральних норм, що вимагають відмови від подібних дій, доповнюють силу закону, який також їх забороняє, а моральне засудження подібних дій підкріплюється юридичними санкціями. Так, відомий англійський філософ Д. Ллойд стверджував, що «правові системи існують для підтримки моральних принципів у суспільстві, а моральний обов'язок коритися закону відіграє важливу роль у встановленні авторитету закону і забезпеченні його дотримання переважно без застосування примусу» [8, с. 64–65].

Взаємодія моралі та права не є однобічним впливом однієї соціальної норми на іншу. Це процес взаємовпливу, який сприяє прогресу як моральних, так і правових відносин. Впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її укоріненню в суспільстві, а під впливом моралі воно також постійно збагачується, зростає його авторитет і роль як соціального регулятора суспільних відносин. У ролі найважливіших засобів соціальної регуляції право і мораль керують людськими вчинками, формують модель людської поведінки, зорієнтовану на пріоритет справедливості, загального блага, гуманності, законності, рівноправності та інших найважливіших принципів і правил людського співжиття. О. М. Єлманова справедливо

зазначає, що: «об'єктивна зумовленість взаємодії права та моралі у сучасному правовому житті визначається тим, що правові закони втілюють принципи гуманізму, справедливості та рівності людей, тобто закони правої держави реалізують вищі моральні вимоги сучасного демократичного суспільства» [4, с. 90].

Отже, взаємодія права й моралі полягає в їх взаємній підтримці щодо упорядкування суспільних відносин. Вимоги моральних і правових норм співпадають з багатьма напрямками. Так, мораль однозначно засуджує здійснення правопорушень (особливо злочинів), а протиправна поведінка також зазвичай є аморальною.

Вимоги права й моралі не завжди співпадають, а іноді суперечать один одному. Це можна пояснити різноманіттям соціальних відносин, взаємозв'язків, життєвих ситуацій, які не завжди можна оцінити однозначно. Суперечності між ними можуть бути викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками розвитку суспільства. Мораль, на відміну від повільного і складного процесу правотворчості, є більш гнучкою і може досить швидко змінюватися. Тому право часто відстає від розвитку норм моралі, або просто не відповідає їм. Мораль орієнтує на певний взірець поведінки, моральний ідеал. Право ж встановлює допустимі норми поведінки, які можуть бути імморальними або, навіть, аморальними, але не протизаконними.

Таким чином, незважаючи на певну відокремленість і різні способи розвитку, право й мораль тісно взаємодіють у процесі соціально-нормативної регуляції. У тих випадках, коли право не передбачає можливість регулювання суспільних відносин наявними нормами, цю проблему можна вирішити, використовуючи моральні норми і навпаки. Існує об'єктивна необхідність коригування як самого суспільного життя загалом, так і соціальних регуляторів через процес їх вдосконалення та підпорядкування демократичним і правовим стандартам. Необхідно виробити такі правові норми, які охоплювали б якомога більше моральних принципів і висловлювали волю не лише законодавця, а й народу, як того вимагає Конституція України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джолос С. В. Взаємодія і співвідношення права і моралі: легістський погляд [Електронний ресурс] / С. В. Джолос // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 37–41. – Режим доступу: http://www.lj.kherson.ua/pravo05/part_1/09.pdf. – Назва з екрана.
2. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало-М, 2002. – 288 с.
3. Бондар Ю. М. Моральні основи права як предмет етико-правових досліджень / Ю. М. Бондар // Демократія та право: проблеми взаємовпливу та взаємозалежності : матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., Київ) / за ред. О. В. Скрипнюка. – Харків : Право, 2008. – С. 117–125.
4. Семигин Г. Ю. Социальная справедливость и право. Основы взаимодействия [Электронный ресурс] / Г. Ю. Семигин // Социологические исследования. – 2009. – № 3. – С. 72–82. – Режим доступа: <http://sociol.uspi.ru/socis/2009/03/Semigin.pdf>. – Загл. с экрана.
5. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Основы метафизики нравственности. – М. : Мысль, 1999. – С. 563–909.
6. Абросимова О. К. Взаимодействие права и морали в современном российском обществе [Электронный ресурс] / О. К. Абросимова. – М. : РГБ, 2003. – 192 с. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/03/0512/030512027.pdf>. – Загл. с экрана.
7. Косъмій М. М. Мораль і право: питання розмежування та взаємодії / М. М. Косъмій // Науково-інформаційний вісник. – 2011. – № 3. – С. 33–38.
8. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд ; пер. с англ. М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашев. – М. : ЮГОНА, 2002. – 416 с.
9. Єлманова О. М. Право та мораль: співвідношення понять в контексті аналізу основних регуляторів суспільних відносин, чинників та наслідків їхнього регулятивного впливу [Електронний ресурс] / О. М. Єлманова // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 89–93. – Режим доступу: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/89.pdf. – Назва з екрана.

Ivan Serdiuk – Postgraduate Student of the National Academy of Internal Affairs

Relationship Law and Morality as a Regulator of Social Relations

The article deals with one of the urgent problems of the philosophy of law: the relationship of law and morality as a social regulator. The task of moral and legal norms is to regulate social relations, the assertion in society universal values of freedom and justice. It is alleged that law and morality are the basis of human behavior, they bring order in the interaction of people, form their model of behavior that focuses on the priority of the common good, humanity, justice, equality and other important principles and rules of human life because this is the most important means of social regulation. The process of interaction between law and morality promotes deeper rooting of moral standards in society, while increasing the authority of law, increase its role as a social regulator. Law and morality are closely interrelated and interdependent: under the influence of high moral standards and values of human rights, law is constantly being improved, on the other hand there is the reverse effect of the rights of morality, behavior and traditions of people. At the same time, due to the fact that law and morality are different forms of social consciousness, their interaction is complex and ambiguous. There is an objective necessity of adjusting both the public life in general, and social controls through their improvement and harmonization with the democratic and legal standards. Building a stable economic and political system, the formation of civil society and the rule of law requires the overcoming of all conflicts and contradictions between the law and morality, to achieve a deep and flexible interaction between them. Studying of the interrelationship of law and morality is important to optimize the processes of social control that could be an important basis for the social and spiritual revival of Ukraine.

Keywords: law; morality; social norms; social controls; natural law; legal positivism; deontological ethics.

Сердюк І. В. – ад'юнкт Національної академії внутрішніх дел

Взаимосвязь права и морали как регуляторов общественных отношений

Рассмотрена взаимосвязь права и морали как социальных регуляторов. Определено, что право и мораль руководят человеческими поступками, обеспечивают порядок в отношениях, формируют модель поведения, ориентированную на приоритет справедливости, всеобщего блага, гуманности, законности, равноправия и других важнейших принципов и правил человеческого сосуществования. Доказано, что процесс взаимодействия права и морали содействует более глубокому укоренению моральных норм в обществе, повышению авторитета права, увеличению его роли как социального регулятора.

Ключевые слова: право; мораль; социальные нормы; социальные регуляторы; естественное право; юридический позитивизм; деонтологическая этика.